

גבוה מעל גבוה

בית הכנסת תפארת ישראל והקהילה החסידית בירושלים

עורכים | ראובן גפני, יוחאי בן־גדליה, אוריאל גלמן

תוכן העניינים

הקדמה	9	היסטוריה
אוריאל גלמן		
החסידים בירושלים במאה התשע עשרה	11	
אברהם חנוך שפיגל		
'תפארת ישראל' ובית רוז'ין	31	
פעילותם של אדמו"רי בית רוז'ין ביישוב ארץ־ישראל וירושלים		
איל דוידסון		ייצוג וזיכרון
יסוד שבתפארת	45	
'תפארת ישראל' ואופיו עד מלחמת העצמאות		
משה ארנוולד		
'תפארת ישראל' וסביבתו במלחמת העצמאות	73	
לביא שי		תכנון ואדריכלות
'מִשְׁכְּמוֹ וּמַעֲלָה גְבוּהַ מְכַל הָעַם'	89	
מקורות חזותיים לתולדות בית הכנסת 'תפארת ישראל'		
ראובן גפני		
כיפות, זיכרונות, חורבנות	111	
השתקפותו ועיצוב זיכרונו של בית הכנסת 'תפארת ישראל' בכתיבה העברית		
לילי ארד		
ביופיה תחזינה עיניך	133	
ברכות המעוטורות בנופי הארץ מיהודי ירושלים לפרנץ יוזף		
ראובן גפני		
'המשך למעשי צדיקים ראשונים'	167	
הנצחת בית הכנסת 'תפארת ישראל' בבתי כנסת ובמבנים בעיר החדשה		
אורן גוטפלד והלל גבע		
עתיקות לתפארת	185	
הממצאים הארכאולוגיים מחפירות מתחם בית הכנסת 'תפארת ישראל'		
סרגיי קרבצוב		
האדריכלות של בית הכנסת 'תפארת ישראל'	191	
השוואה תרבותית ואיקונוגרפית		
פאינה מילשטיין		
בית הכנסת 'תפארת ישראל'	209	
עיון אדריכלי ואורבני		
ברכה סליי		
שחזור, שימור או בנייה חדשה?	231	
שיקום בית הכנסת 'תפארת ישראל' במסגרת שיקום הרובע היהודי לאחר מלחמת ששת הימים		
מקורות האיורים והתצלומים	259	
מפתח כללי	263	

יסוד שבתפארת

'תפארת ישראל' ואופיו עד מלחמת העצמאות

איל דוידסון

חסידיים מספרים שפעם חזר אדם מביקור בארץ־ישראל, והאדמו"ר מרוז'ין התעניין אצלו במצבה. 'למען האמת', אמר האיש, 'התאכזבתי. יש בה ביצות, מדבריות, כפרים מוזנחים ותושבים עלובים. היא לא יפה כמו ששיערת'. סח לו הרבי: 'ארץ־ישראל אינה יפה לטעמך? משל למה הדבר דומה: היה היה עשיר אחד שהשיא את בתו לחייט עני. לקראת החתונה המליץ לפניו שתתייפה בבגדים נאים ובתכשיטים יוקרתיים כדי שתישא חן בעיני חתנה. ענתה לו הכלה: בשביל החייט שלי אני יפה כמו שאני'. הרבי נאנח עמוקות והישיר מבט אל תוך עיני האיש שלפניו. 'הכלה היא ארץ־ישראל. מי שיודע להתבונן בערכה האמתי לא מחפש נופים נדירים או בתים מופלאים. הוא אוהב אותה כמו שהיא'.¹

האדמו"ר מרוז'ין, ר' ישראל פרידמן, לימד את חסידיו להכיר במעלותיה הרוחניות של ארץ־ישראל. אחד מהם היה ישראל ב"ק, יליד בִּרְדִּיבֶּ'ב שבאוקראינה. ב־1831 הוא עלה עם בני משפחתו לצפת, וכעבור תשע שנים רווית תלאות עבר לירושלים, שבה נמצאה אז קהילה חסידית קטנה.² האישיות הבולטת בחבורה זו הייתה ר' אהרן משה מגזע צבי, מתלמידי ר' יעקב יצחק הורוביץ, 'החוזה' מלובלין, מאבות התנועה החסידית בפולין. הוא עלה מִפְּרֹדִי, אוקראינה, ב־1838, וכוונתו הייתה לחיות בירושלים עד יומו האחרון.³ עם בני משפחתו

1 ח"ד שטערן, נר ישראל, בני ברק תשמ"ז, ב, עמ' קלג.

2 ב' לנדוי, 'היישוב החסידי בירושלים מראשיתו', מחניים, נח (תשכ"א), עמ' 74. על ראשיתה של הקהילה החסידית בירושלים ראו בהרחבה במאמרו של אוריאל גלמן בקובץ זה.

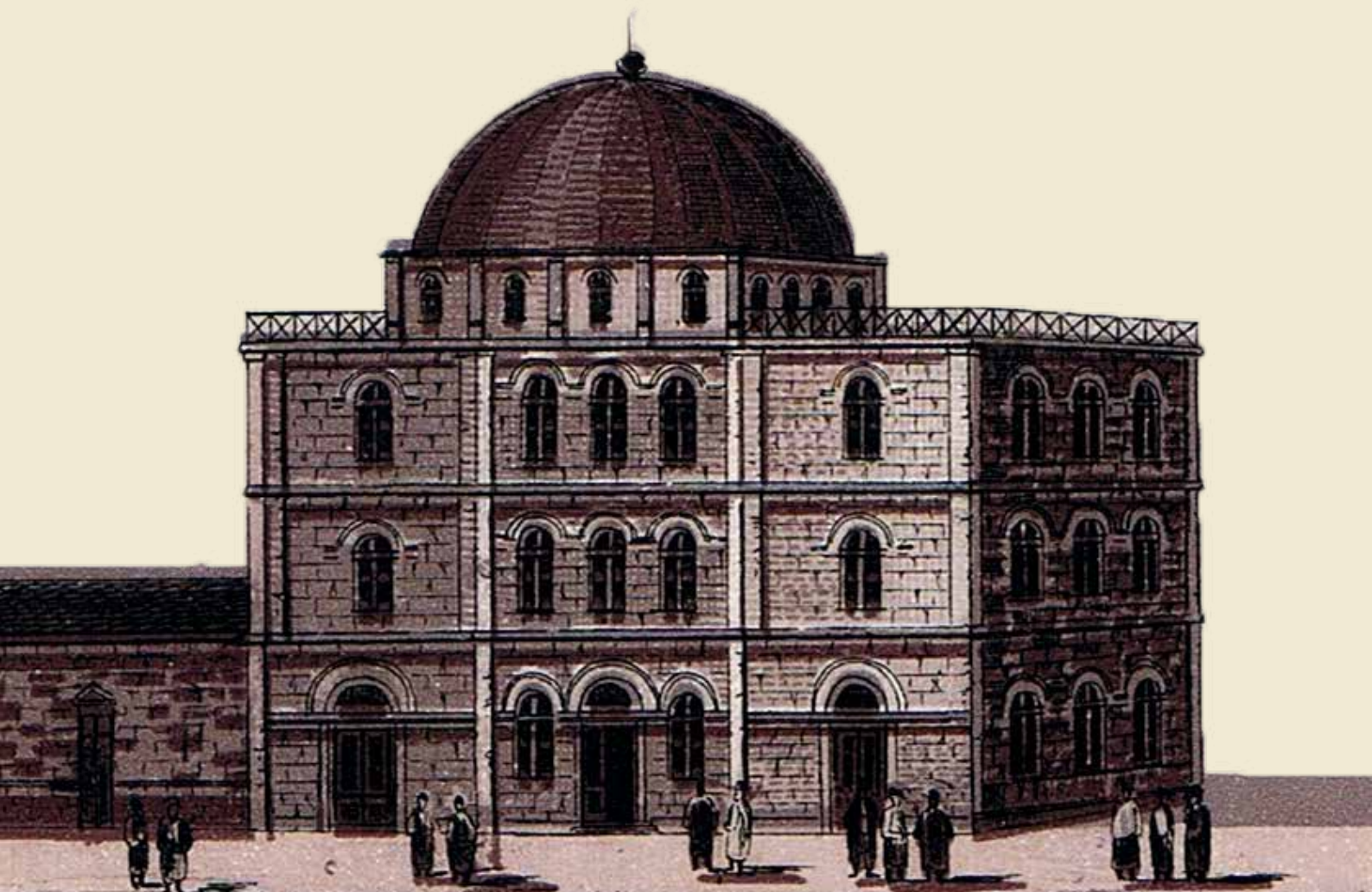
3 א"מ מגזע צבי, סדר צוואות, ירושלם תר"ה [דפוס ישראל ב"ק], דף א ע"ב.

ופליטים אומללים מניצולי הרעש בצפת ובטבריה (בראשית 1837) גיבש ר' אהרן משה קהילה של 41 חברים והניח את היסוד לכינונה של עדת החסידים בעיר.⁴ במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה נמצאה ההתיישבות היהודית בירושלים בסימן עלייה, והיישוב היהודי גדל והתעצם במיוחד מאז החלת השלטון המצרי בראשות מוחמד עלי (1831), שחזק את העיר והיטיב את תנאי מחייתם של נתיניה הזרים.⁵ לעובדה זו תרמה גם הציפייה המשיחית, שבפרק היסטורי זה התרכזה בשנת ת"ר (1840).⁶ באותה שנה שבו העות'מאנים לאחוז במושכות השלטון, הפעם בעזרתן של מעצמות אירופה, ובהשפעתן הפוליטית והטכנולוגית הלכו גלי העלייה של יהודים לארץ ישראל והתעצמו.⁷

פעילות משפחת ב"ק לרכישת המגרש לבית הכנסת (1858-1840)

משפחת ב"ק קבעה את ביתה במזרח הרובע היהודי, מדרום לאתר שלימים נבנה בו בית הכנסת המרכזי.⁸ עם הגעתו נרתם ישראל ב"ק לפעילות למען חברת החסידים בירושלים, שבאותם ימים החלה לגדול ולקלוט עולים חדשים.⁹ בברכת רבו ניהל את כולל ווהלין ויצא בשליחות לאיסוף כספים באירופה.¹⁰ עד אותו זמן התפללו החסידים בחדר קטן ששכרו.¹¹ בשל הצפיפות הקצה ישראל ב"ק אולם בביתו הפרטי לטובת המתפללים,¹² ולבית הכנסת קרא 'כנסת ישראל'.¹³ לפי עדות מ-1844 נוסף בית הכנסת בבית ב"ק על בית מדרש בבית ר' אהרן משה מגזע צבי, ואת שניהם גדשו

- 4 מיפקד יהודי ארץ ישראל (תקצ"ט-1839) (לפי כ"י מונטיפיורי 528), מהדורת ה' אסולין, ירושלים תשמ"ז, עמ' 170-169; פ' גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, ירושלים 1992-1993, עמ' 373-374.
- 5 צ' קובץ, 'העלייה ממזרח אירופה לארץ ישראל באמצע המאה הי"ט', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 194-195; צ' קרגילה, היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המצרי (1831-1840): דפוסי חברה וכלכלה, תל אביב תש"ן, עמ' 11-19.
- 6 א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 13-93.
- 7 קובץ, העלייה (לעיל, הערה 5), עמ' 195-196.
- 8 על פי ריאיון עם שמואל אבן אור. וראו א' לירון (אלטשולר), ירושלים העתיקה במצור ובקרב, תל אביב 1957, עמ' 151.
- 9 מורגנשטרן, משיחיות (לעיל, הערה 6), עמ' 55-56.
- 10 מ' אליאב, בחסות ממלכת אוסטריה 1849-1917, ירושלים תשמ"ו, עמ' 68-71.
- 11 ש"ז [מנדלוביץ], זכרון ירושלים, ירושלים תרל"ו, דף ד ע"ב.
- 12 י' גליס, מגדולי ירושלים, ירושלים תשכ"ז, עמ' יט.
- 13 קובץ מפקדי מונטיפיורי, 1855 (מספרו במכון לתצלומי כתבי יד שבבית הספרים הלאומי [להלן מתכ"י]: J. Wilson, *The Lands of the Bible Visited and Described in an Extensive Journey*; 59 עמ' 06153F *Undertaken with Special Reference to the Promotion of Biblical Research and the Advancement of the Cause of Philanthropy*, London 1847, pp. 453-459

איור מוקדם של בית הכנסת
תפארת ישראל, גלויה מראשית
המאה הכ'

מתפללים ולומדים.¹⁴ אלא שחדרי תפילה בבתי פרטיים פותרים את הבעייה רק באופן זמני בלבד, ועם גידולה של הקהילה הלך והחריף הצורך בבניית בית כנסת חסידי.¹⁵ לימינו של ישראל ב"ק עמד בנו, ניסן, שהבין את גודל האתגרים ונרתם אף הוא לפעילות. אגדה מספרת שיום אחד הגיעו לאוזניו ידיעות על כוונתו של קיסר רוסיה, הצאר ניקולאי הראשון, לקנות חלקת אדמה במזרח הרובע היהודי לשם בניית כנסייה ומנזר. הוא החליט לנסוע בדחיפות אל האדמו"ר מרוז'ין ולשתף אותו בהתרחשויות. באותם ימים נאלץ הרבי לברוח מפניו של הצאר הרוסי, ובתום מסע נדודים חצה את גבולות רוסיה והתיישב בעיירה סדיגורה שבאימפריה האוסטרו-הונגרית (בימינו שכונה בצ'רנוביץ שבאוקראינה).¹⁶ כשהבין שמוסד נוצרי עלול לחצוץ בין הרובע היהודי לכותל המערבי ציווה ר' ישראל פרידמן על תלמידו למהר בחזרה לירושלים כדי להקדים את המתחרה הרוסי ולרכוש את המגרש בכל מחיר. לשם כך

14 ח' הורוויץ, חבת ירושלים, ירושלים תשכ"ד, עמ' רכד.

15 'לא יש אף עלִית קיר קטנה להתפלל כמנהגנו' (י' ברי"ל, 'מגדל הלבנון צופה פני ירושלים', הלבנון, כ"א באב תרכ"ו).

16 ד"ב רבינוביץ (עורך), אגרות הרה"ק מרוז'ין ובניו, ירושלים תשס"ג, א, אגרת כז, עמ' קעז-קפח.

المحكمة الشرعية
 في القدس
 في ٢٦ من شهر ربيع الثاني سنة ١٢٩٧
 حضر يوم تاريخ اداء الخاضع لسيما بآب ابن الخاضع امير المؤمنين
 المحرم من طائفة الكناج المحرم المولدين المقسم بالقدس الشريف وافر واعترف
 واشهد على نفسه طاعة اختياره ولفه بحال صحته وعقله وبكل الاعضاء
 المتوفرة شرعا انه وقف وصلى وخلفه بالخاضع له وصار بملكه وحقه طاعة
 تعرفة وصلاية الشرع وقابل له وطاعة عرضة الدار التي ذكرها في محض
 جميع شريعه مؤخره في اول شهر رمضان المبارك سنة اثنين وعشرين
 والالف وبلاشاه واعلانت من ساله الخاص في الدار التي ذكرها بموصيه وصلى
 من امضاه واعلانت مختارته ومجلسه اختياره في محله الشريف مؤخره في اليوم الثالث
 والعشرين من ربيع القمري المحرم سنة ثمانية وعشرين واصلت عليه ذلك ثابتة
 مستقرة مستمرة دون المعاضض والمنازع له في ذلك المحرم صديقته العتيدة
 الصبيح الشريف وذلك جميع الدار القائمة بالقدس الشريف في الحلق الشريف
 المسمى ببيتها على عرصتها الكائنة بمحلة الشريف بخط الفقهاء ولقب ذات اربع ابواب
 فالاول والاربع يتوصل منها من الداخل بسلام من حجر الى بيت كبير عالوي مستقر
 رقبه كبيره معقوده بالشيد والاربع من الابواب يشتمل داخله على سقف
 ضخمه معقوده ثلثة بيوت اعظم سما لبقوه باه قبله والاربع تجمعه قبلي
 بغيره باه شيلا ورباطه مجمع شرق والاربع شرق واقع بمسجد الفاطمة المذكور
 بغيره باه مغربا والاربع الثالث يشتمل ايضا على سقف ضخمه معقوده بداره بيت
 واقع بمسجد السقايف المذكور ويتوصل منه الى من البيت بسلام من حجره على
 الى قبو كبير على واقع تحت البيوت المذكورة الواقعة بين البيوت المعقودة بجميعها
 سفلى البيت الكبير العلوي ضامب القبة المذكورة والمجاورة لدار المذكورة
 بوقف المرحوم قاسم بيك ابن رجب بيك الزعمان والموظف عليها حكاما في سنة
 لهية الوقف المذكور قد مره اربعه عشر من رجب المحرمه قبله الدار بها استقلت
 على عرصتها اعوش دار قاسم بيك المذكور وكذا دار امي قضييه وكذا دار
 قاسم بيك المذكور وغربا الطريق السالك وفتح البنيان الاربع بجميع حقوق ذلك كله
 وشريعه وصدره ومناغره ومزلقه وما عرفه في رجب التي قبيل صدوره ذلك رعا
 شفا جميعا شرعا وصبا صبرها رعا لا شفي اسم ولا فخره رسمه بل كماله على
 زمانه كره وصفا انتم عليه دهر واولاد ائمه واخاذه بمجرى الحال على فندا
 المتوال ابد الابدية ومنه الدار

שיר תהלה
 אשר שרו בני יהודה יושבי ירושלים : בבדכנים
 הגדול מקדש מעט . תפארת ישראל למקהלות
 חסדי וואלין היו :
 לכבוד נשיא אלהים , שר וגדול ליהודים הלוחם
 מלחמת דתו ואמונתו , בשמחת אדויו לו שמחה , ובצרתם לו
 צר , אודב שערי ציון ודורש שלום ירושלים , אין על עפר
 משלו כש"ת ס"ר
 משה מונטיפיורי
 באראנעט , יחי לעולם !
 פ"י הרב המפולג האושרס וכו' מוה"ר ניסן ב"ק ס"ו
 במהר"ר ישראל ז"ל :
 פעה"ק ירושלים תובב"א
 נדפס על חכבש הדפוס משנת השר ס' משה
 מונטיפיורי ס"ו ויהודית תלכב"ה :
 פ"י הרב וכו' מוה"ר חיים צבי ס"ו נד הרב וכו'
 מוה"ר ישראל ב"ק ז"ל :

אף צייד אותו בסכום נכבד מכיסו. ניסן ב"ק איתר את בעל הקרקע ושכנע אותו, תמורת סכום
 הולם כמובן, למכור לו את המגרש.¹⁷
 האדמו"ר מרוז'ין ידע שלשלטון העות'מאני יש אינטרסים משותפים עם גורמים מערביים על
 רקע סילוקו של מוחמד עלי מן הארץ בשנת 1840. הוא זיהה הזדמנות להגשים את חלומו
 לכוון מרכז חסידי, והחליט להטיל את כובד משקלו לכינונו. באיגרת ששלח לישראל ב"ק, לר'
 אהרן משה מגזע צבי ולפעילים חסידים נוספים בירושלים, הוא כתב בסגנון נחרץ:

משמאל: חלקו הראשון של
 הקושאן על אדמת בית הכנסת.
 מימין: קונטרס ובו שיר לכבוד
 משה מונטיפיורי שהושר בבית
 הכנסת תפארת ישראל, 1875

17 ש' דון יחיא, אנשי תורה ומלכות, תל אביב תשכ"ז, עמ' 310-311.

לנכון בא לידי שטר הקני' [ה] מקניית מקום בעיה"ק ירושלים תוב"ב, לבנות שמה ביהכ"נ ושאר דברים הנצרכים לטובת ישוב ירושלים עיה"ק תוב"ב, והי' [ה] לי למשיב נפש כי הצליח השי"ת [ה' יתברך] מגמת לבי, כי זה חפצי ורצוני להיות ביהכ"נ מיוחד להתפלל שמה כל קהל חסידים מגדולם ועד קטנם ביחד. אולם אני מתרעם על מהת'רש'לם בדבר מצוה גדולה כזו, שעדיין לא התחילו בבנינה. לכן באתי במכתב לזרז אתכם, שתיכף תראו להתאמץ בבנין ביהכ"נ בזריזות [...] אשים עין השגחתי שיהי' [ה] הכל על נכון. והנני מזרז תושבי אנשי ירושלים תוב"ב באזהרה גדולה כפולה ומכופלת, לבל ישמע בחוצות ירושלים שום מריבה וקטטה ח"ו בכולל חסידים, כי אין דעתי נוחה בזה, לכן תראו שיהי' [ה] שלוה בארץ ושלום] ביניכם.¹⁸

בתוך המעטפה הטמין הרבי גם חבילה עבה של שטרות כסף.

הבעלות המקורית על הקרקע שיועדה לבית הכנסת: תעלומה ופשרה

העסקה הבשילה, על פי עדותו של ניסן ב"ק ושאר ראשי הכולל, ב'1843, אך לפי מסמך בחתימת ידו של הקאדי בירושלים הושלמה רק כעבור 28 שנים, ב'1871.²⁰ הסיבה לפער הגדול בשנים אינה ברורה ומעיבה על שאלת הבעלות על הקרקע בתקופה שקדמה לרכישת החסידים. לפי אגדה מקומית אחרת נמצא קבר שייח' מוסלמי באדמת בית הכנסת, שפינויו התאפשר בזכות התגלות של הנפטר. הוא ציווה על המאמינים המוסלמים להניח ליהודים להקים בית כנסת מעל מקום קברו.²¹ אגדה זו אינה מתיישבת עם ההיגיון, וכמעט מיותר לציין שלא נמצא זכר לקבר מוסלמי קדום מתחת לבית הכנסת.²²

למי היה עניין להפיץ אגדה שאין לה יסוד במציאות או אחיזה במקורות ההיסטוריים? מעבר לשאלה זו, ראוי להקשות מדוע בכל התייעוד ההיסטורי של בית הכנסת נעלמה לחלוטין נוכחותם של השכנים, שכל הנכנס בשערי בית הכנסת לא יכול להתעלם מהם: הקראים – עדה יהודית נבדלת במנהגיה ובאורחותיה, שבתקופה העות'מאנית סבלה בדרך כלל מנחיתות לעומת היהודים הרבניים.²³ בית הכנסת העתיק שלהם שוכן מטרים ספורים ממערב למתחם

18 רבינוביץ, אגרות (לעיל, הערה 16), ב, אגרת כז, עמ' פז.

19 ל"א פרנקל, ירושלימה, וינה 1860, עמ' 350-351.

20 בית הדין השרעי בירושלים, מספר 117/369, מתאריך 27 ז' אלקעדב 1298 היג'רי. תורגם לעברית באישור א"ש מיכאלי ב'5.7.1974. תודתי לשמואל שלזינגר מחסידות בוואן על שהמציא לידי מסמך זה. מסמך מקוצר בעניין זה, שמספרו 119/369, הובא אצל א' כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית: המאה התשע עשרה, ירושלים תשס"ג, עמ' 477.

21 מ"י חסידה, תולדות הקמת בית הכנסת תפארת ישראל, מסילות, ח (תשמ"ה), עמ' 25-26.

22 א' גוטפלד וה' גבע, 'חפירות בית כנסת תפארת ישראל ברובע היהודי ירושלים', א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: הקובץ העשרים, רמת גן תשע"ה, עמ' 205. תודתי לאורן גוטפלד על עזרתו. תוצאות מחקרו מתפרסמות גם באסופה זו.

23 י' אלגמיל, תולדות היהדות הקראית, רמלה תשל"ט-תשמ"ד, א, עמ' 86-87. תודתי לרב הקראי יוסף אלגמיל על עזרתו.

החסידי (כיום: רחוב הקראים 8). לא רק מקיומם התעלמו לגמרי המקורות המתארים את תולדות בית הכנסת, אלא גם מטענתם שהמגרש הנידון נגזל מידיהם, ובמקורו שימש את 'מדרש הקראים', שהיה בבעלות הקדש הקראים.²⁴ שטר משפטי מ-1517, שנכתב זמן קצר לאחר הכיבוש העות'מאני, אכן מוכיח את קיומם של נכסי הקדש קראיים ממזרח לבית הכנסת הקראי: 'וכל הדירה הגדולה הנמצאת בעיר ירושלים המפוארת, בשכונה הנ"ל, ושנמצא בה בית הכנסת הישן של העדה הקראית. בית כנסת זה נפרד מהדירה מצד מערב. הדירה הזאת מכילה: חצרות פתוחות, שחלק מהן רצוף אבן גזית, וחלקן האחר, שהוא הגג של המאפיה הנמצאת למטה מהן [...] וחדרים עליונים, מטבחים ובית שימוש ציבורי, ובו הדלת שלה'.²⁵

המשך התיאור נאחז בעצמים גאוגרפיים שאין להם זכר בימינו, ולכן קשה להוכיח על פיו שאכן מדובר בקרקע שעליה הוקם לימים בית הכנסת החסידי. בחפירה הארכאולוגית שנערכה תחת חורבות בית הכנסת נמצאו שרידי מבנה מרשים מן התקופה הממלוכית ושרידי רצוף העשויים להתאים לתיאור זה, אך אין בהם כדי להוכיח באופן מוחלט את שימושו של המבנה בתקופה הנידונה. אך אם נכונה טענת הקראים, יש להסביר כיצד ייתכן שנכסים קראיים נפלו לידיים רבניות, ולהלן הסבר משוער:

שמואל הלוי, חכם קראי מדמשק, ניסה להשיב לידו את נכסי הקראים שהחרימו הרבניים בראשית המאה השמונה עשרה לאחר שלא עלה בידם לגבות את חובותיהם. ב-1748 ניהל הלוי מאבק משפטי וזכה בו, ובית המשפט המוסלמי דרש מהרבניים לפנות מיד את בתי המריבה.²⁶ בשנים הבאות סירבו הקראים למלא את חלקם בתשלום המסים של יהודי ירושלים, ונראה שזהו הרקע לגל העכור שגאה ביחסי שתי הקהילות, שהתבטא גם בליבו המתח הדתי.²⁷ ב-1767 חודשה לבסוף ההסכמה הקדומה בין הקראים לרבניים על תשלום המסים.²⁸ הרבניים אמנם לא השיבו לקראים את בתיהם,²⁹ אך ניאותו לשלם להם דמי שכירות.³⁰ במצבה הכלכלי ובמעמדה הירוד³¹ לא מצאה כנראה העדה הקראית את הכוחות להמשיך במאבק.

בסביבות 1835 השיג מנהיג העדה הקראית בקושטא, יצחק כהן, בְּרָאָת (אישור מיוחד) מן הסולטאן המתיר לקראים לממש את זכותם בנכסיהם בירושלים. כשהגיע לירושלים ובאמתחתו האישור המיוחל וכסף רב, נוכח בוודאי לדעת שלפעילותו לא היה ערך רב. מוחמד

24 שם, ב, עמ' 346.

25 שם, א, עמ' 287.

26 שם, ב, עמ' 318-328.

27 פרנקל, ירושלימה (לעיל, הערה 19), עמ' 187.

28 א' כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית: המאה השמונה עשרה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 46.

29 אלגמיל, תולדות (לעיל, הערה 23), ב, עמ' 346.

30 'מסעות בנימין בן אליהו הקראי מקרים, תקמ"ה-תקמ"ו (1785-1786)', א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב 1996, עמ' 468.

31 י' ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה ה"ח בחסות 'פקידי קושטא', ירושלים תשמ"ב, עמ' 226-228.

עלי מרד בסולטאן ומן הסתם כבר לא הייתה משמעות מעשית לצו המלכותי מקושטא. אפשר להניח שזו הסיבה שכהן נאלץ להסתפק בפעולות שיפוץ ואחזקה בלבד בבית הכנסת הקראי.³² בינתיים, כאמור, סולק גם השלטון המצרי והחסידיים קידמו את מהלכיהם לבניית בית הכנסת. בסביבות 1872, סמוך למועד האישור שקיבלו החסידים, קיבלו גם הקראים מן הסולטאן פרמאן לשפץ את בית הכנסת ואת נכסי ההקדש שלהם,³³ ואולי על סמך עובדה זו נוכל לשער שמאחורי הקלעים התנהלו מגעים לפתרון הסבך המשפטי, ובמסגרתם הניחו הקראים לשטח שממזרח לבית הכנסת שלהם, בתמורה לעיגון חזקתם בנכסים הסמוכים שנותרו בידם. לפי השערה זו מובן למי היה עניין להעלים את המסמכים המעידים על בעלות הקרקע, ובמקומם נוצרו אגדות שונות.

ההקפאה בפעולות להתחלת הבנייה (1843-1859)

תהא הסיבה לעיכוב ברכישת המגרש אשר תהא, השלטון העות'מאני לא הזדרז לאשר את בניית בית הכנסת גם לאחריה והתכניות הוקפאו. בתוך כך הלכה האוכלוסייה החסידית וצמחה במהירות. ב־1846 כתבה אליזבט פין, אשת הקונסול הבריטי בירושלים, הערכות שונות על גידול האוכלוסייה היהודית באותה עת. היא הצביעה על כך שרובם של היהודים האשכנזים בירושלים היו יוצאי רוסיה ופולין. לדעתה הסיבה להגירתם נעוצה ברדיפות שעברו עליהם בארצות מוצאם.³⁴ יש להניח שחלק לא מבוטל מהעולים החדשים הללו היו חסידים. בהתאם לכך נדרש מענה לצרכים הציבוריים, בראש ובראשונה בית כנסת. 'בשנת תר"ה קנתה מקהלת חסידי וואלין כר נרחב מול בית תפלת הקראים לבנות עליו ביהכ"נ, אמנם לא יכלו ראשי המקהלה להשיג רשיון [!] הממשלה עדנה, ויבנו למו בתים תחתים, ויקבעו את הבית האחד לבית תפלה, ויקראו שמו בית יעקב, על שם הרבי ר' אברהם יעקב מסאדאגורא ז"ל.³⁵ בית הכנסת הזמני 'בית יעקב' נוסד ב־1848.³⁶ באותה שנה נוסד כולל ורשה ונתן מענה נוסף לחסידים, מלבד זה של כולל ווהלין.³⁷ גם עובדה זו משקפת את הצמיחה המהירה של החסידים בירושלים.

32 ח' יעקבסון, 'סיפורה של כתובת בבית הכנסת הקראי בירושלים', קתדרה, 48 (תמוז תשמ"ח), עמ' 26-27.

33 אלגמיל, תולדות (לעיל, הערה 23), ב, עמ' 363.

34 E.A. Finn, *Reminiscences of Mrs. Finn*, London 1929, p. 54.

35 י' גאלדמאן, 'השקפה כללית על מצב ב"י באה"ק ועל קורות ישוב הארץ בעבר ובהווה', האסיף, ג (תרמ"ז), עמ' 84. וראו י' בן־אריה, ש' ארזי ומ' יבלוביץ, 'מיקומו, התפתחותו והתפשטותו של הרובע היהודי, י' בן פורת, י' בן־ציון וא' קידר (עורכים), פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 24.

36 M. Luncz, 'Die Synagogen Jerusalem', A.M. Luncz (ed.), *Jerusalem*, Wien 1882, p. 23.

37 א' דוידסון, 'מאה שנות פעילות כולל ורשה בירושלים העתיקה (1848-1948): עיונים היסטוריים וגאוגרפיים לרגל גילוי כלי כסף מבית הכנסת "אוהל יעקב"', י' רוזנסון וי' שפנייר (עורכים), מנחת ספיר, אסופת מאמרים: מנחות ידירות והוקרה לכבוד יצחק ספיר, אלקנה־רחובות תשע"ג, עמ' 428-430.

ישראל ב"ק המשיך בינתיים במסכת השתדלויות, פוליטיות ופיננסיות. כדי להתגבר על מכשולים שלטוניים הפעיל ב-1849 קשרים במשרד החוץ האוסטרי, שהשלטון העות'מאני חפץ ביקרו, וגייס את הברון רוטשילד לפנייה אל גורמים פוליטיים.³⁸ הוא ביקש להיסמך על התקדים שנוצר עם האישור שנתנו העות'מאנים באותה עת לבניית בית הכנסת 'החורבה', של ה'מתנגדים', ובמסמך שהוגש בשם הקיסרות האוסטרית הוצהר כך: 'באיגרת השגרירות הנזכרת לעיל מודיעים גם כן, שכת דתית אחרת של יהודים אוסטרים, הנקראים חסידים, שאף הם מתגוררים בירושלים, הגישה בקשה דומה, דהיינו ששאיפתם היא לבנות בית תפילה שמבחינה חיצונית לא יהיה בו ציון מיוחד, אלא ילבש צורה של בית פשוט'.³⁹

ישראל ב"ק קיווה שהתחייבותו, בגיבוי הקיסרות האוסטרית, לבנות בית כנסת 'פשוט' תסייע להתגבר על התנגדות השלטון. העות'מאנים מצדם טענו שהשוואה לבית הכנסת 'החורבה' מופרכת, משום ששם מדובר בשיקום בית כנסת ישן, ואילו בית הכנסת החסידי המיועד חדש מיסודו ולפיכך מנוגד מלכתחילה לחוקי השריעה.⁴⁰

בינתיים נפטר האדמו"ר (1850), ובנו ר' אברהם יעקב, שהיה הדומיננטי מבין בניו של ר' ישראל וירש את חצר אביו בסדיגורה, המשיך לתמוך ביזמה ברוחו ובכספו.⁴¹ במקביל למאמצים לקידום בית הכנסת המרכזי יזם כולל ווהלין בהנהגתו של ניסן ב"ק את הקמתן של מסגרות ציבוריות למכביר: ב-1855 נמסר על קיומם של בתי ספר לילדים בשלוש רמות לימוד⁴² ועל 'חברות' מגוונות לצרכים חברתיים וסיעודיים, שתיים מהן, חברות 'גמילות חסדים' ו'הכנסת כלה', התכנסו בביתו של ניסן ב"ק.⁴³ באותה עת נחנכו בתי מדרש במבנים שכורים ברחבי העיר העתיקה: 'מגיד משנה' ללימודי משנה ואגדה בשעות הבוקר; 'אור תורה' ללימוד מעמיק בתלמוד בשעות אחר הצהריים והלילה; 'שונה הלכות' ללימוד הלכה בכל שעות היום; 'משנת חסידים' ללא סדר לימוד קבוע. כל אלה נועדו לחסידים 'זקנים עם נערים, כל מבקשי ה'.⁴⁴ את ייסוד המסגרות הללו יש לבחון על רקע ייסודה של 'חברת תלמוד תורה' של הפרושים, יריביהם של החסידים, באותה שנה. זו נועדה לשמש מסגרת כלכלית וחינוכית עבור תלמוד התורה 'עץ חיים'.⁴⁵

38 נ"מ גלבר, 'עליית יהודים מבוהמיה וגליציה לארץ ישראל', מ' איש שלום, מ' בניהו וע' שוחט (עורכים), ירושלים: מחקרי ארץ ישראל, ירושלים תשי"ג, עמ' רמז-רמח.

39 אליאב, בחסות ממלכת אוסטריה (לעיל, הערה 10), עמ' 79.

40 שם, עמ' 77-78.

41 מנדלוביץ, זכרון ירושלים (לעיל, הערה 11), דף ה ע"א.

42 קובץ מפקדי מונטיפיורי (לעיל, הערה 13), עמ' 51.

43 שם, עמ' 46, 52.

44 שם, עמ' 50.

45 א' דוידסון, "ושוקדים על לימודם": ישיבת "עץ חיים" ומסגרות לימוד תורה בחצר "החורבה" בשלהי התקופה העות'מאנית, ר' גפני, א' מורגנשטרן וד' קאסוטו (עורכים), החורבה: שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים, ירושלים תש"ע, עמ' 137.

נוסף על בית הכנסת 'בית יעקב' הקים כולל ווהלין באותה עת עוד שני בתי כנסת: האחד – 'נוה צדק', שנדד בין בתי שכורים, והשני – 'אוהל משה', ליד בית הכנסת 'סוכת שלום' (בימינו סמוך לפינת הרחובות חב"ד ואור החיים),⁴⁶ שבתחומו אף הותקנו שלושה מקוואות.⁴⁷ שמו של בית הכנסת 'אוהל משה' נגזר מארעיותו: 'קראנו בשם הבהכנ"ס אהל כי לא לצמיתות מקומו, ובמשכנתא הוא לא מכוללינו [...] אמנם כן, בכסף מלא קנינו מקום לבנין ביהכנ"ס זה זמן, וכבר הכינו מעט אבנים לִיְסָדוֹ [...] אכן, נימוס [חוקי] הממשלה מנעו הבנין'.⁴⁸ בתיאור קצר זה מקופל מצב הביניים שנמשך שנים רבות. במגרש המיועד לבית הכנסת המרכזי החלו עבודות תשתית מסוימות, אבל הרשויות העות'מאניות עיכבו את ההתקדמות. בצר לו פנה ניסן ב"ק ב-17 ביולי 1856 אל ד"ר לודוויג אוגוסט פרנקל בבקשה שישתדל אצל הקונסול האוסטרי למען בית הכנסת החסידי.⁴⁹ פרנקל הוכיח באותה עת את כישוריו ואת קשריו אצל נציגיו של הקיסר בפעילותו למען הקמת בית הספר לַמַּל.⁵⁰ באמצעותו שיגר ניסן ב"ק באותו יום 'קול קורא' ליהודי אוסטריה לתרום בעין יפה לבנין בית הכנסת.⁵¹

בניית בית הכנסת בפועל (1859-1872)

הרישיון המיוחד לבניית בית כנסת מרכזי הושג לבסוף בראשית פברואר 1859.⁵² להישג זה היה תקדים. כארבע שנים קודם לכן הוענק הפרמאן לאשכנזים ה'מתנגדים' לבנות בירושלים את בית הכנסת המרכזי שלהם ('החורבה'). הדרך להשגת הפרמאן עברה בלשכותיהם של הקונסולים האירופים בירושלים, שניצלו במודע את השפעתם הפוליטית על הסולטאן העות'מאני עבד אל-מג'יד הראשון בתקופה שלאחר מלחמת קרים.⁵³ ניסן ב"ק, כנראה על בסיס ניסיונם של הפרושים, פנה לעזרתו של סגן הקונסול האוסטרי בירושלים, הגרף יוזף פיצמנו (Pizzamano), בבקשה שיפעל אצל הקיסר פרנץ יוזף, כדי שיפעל אצל הסולטאן העות'מאני למענם.

חותם בית הכנסת תפארת ישראל,
שלהי המאה התשע עשרה

46 הנ"ל, ירושלים מכל מקום, אלקנה תשס"ג, עמ' 242-243.

47 קובץ מפקדי מונטיפיורי (לעיל, הערה 13), עמ' 59.

48 שם.

49 פרנקל, ירושלימה (לעיל, הערה 19), עמ' 160. וראו ב' גת, הישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשכ"ג, עמ' 198-199.

50 י' קניאל, 'מבעיות החינוך של ירושלים במאה התשע עשרה', ח"ז הירשברג (עורך), זכור לאברהם: קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמליח נ"ע, חמש שנים לפטירתו, ירושלים תשל"ב, עמ' 143, 146-147; י' בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע עשרה: העיר העתיקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 386-387.

51 פרנקל, ירושלימה (לעיל, הערה 19), עמ' 349-351.

52 פ' גרייבסקי, מגנזי קדם: תעודות ומקורות, ירושלים תשל"ז (מהדורת י' בק), עמ' 41-42.

53 א' מורגנשטרן, 'בניין החורבה - אתחלתא דגאולה: מחידוש היישוב האשכנזי בירושלים עד לחנוכת בית הכנסת 1864-1864', גפני, מורגנשטרן וקאסוטו, החורבה (לעיל, הערה 45), עמ' 83-88.

שעת הכושר הפוליטית העלתה כמובן את רף הציפיות מראשי כולל ווהלין. קרוב לוודאי שהחסידיים צפו בעיניים כלות בבית הכנסת הפרושי 'החורבה', שבאותם ימים ממש הלך והתרומם מעל גגותיו של הרובע היהודי,⁵⁴ ונכספו למענה הולם משלהם. אבל קופתה של הקהילה החסידית בירושלים הייתה מדולדלת, ולהגשמת החלום נדרש ממון רב. ב־1862 יצאו ישראל וניסן ב"ק לאירופה כדי לערוך גיוס מקיף של כספים. מלבד הקושי הרגיל במשימה כזו נתקלו השניים בקושי נוסף: המתחרים מבית. באותה עת ערכו הפרושים מגביות בתפוצות אשכנז להשלמת בית הכנסת שלהם, ובחששם פן המגבית החדשה תכרסם במגביתם הפיצו קול קורא בעיתונות היהודית באירופה לתמוך בבניית 'החורבה' בהבטיחם שיתפללו בו בנוסח אשכנז ופולין, ועל כן הוא יוכל לשרת גם את הציבור החסידי.⁵⁵ הפעילות להקמת המרכז החסידי לא נבלמה, כמובן. ב־1863 אף פורסמה בגיליון השני של העיתון 'חבצלת', ביטאונם של חסידי ווהלין בירושלים, תכנית מפורטת של בית הכנסת העתידי, בצירוף קריאה להירתם למאמץ הכלכלי:

ביהכנ"ס דק"ק [-דקהל קדוש] חסידים וואלינ'ר הי"ו [-ה' ינצרים וישמרם], אשר יקרא תפארת ישראל [...] זאת הוא מלאכת מחשבת הקדש - תְּחִתִּים, שְׁנִים, שְׁלִישִׁים. תחתיתן בית המרחץ וטבילה, ועליו חמשה בתים, בד בבד: בית המדרש, בית הכנסת אורחים, בתי ישיבת תלמוד תורה, ועל גביהן בית הכנסת לתפלה נורא וקדוש. אין זה כי אם בית אלהים להעלות תפלת כל פה וזה שער השמים. ולעומתו ממעל עזרת נשים מזה ומזה עומדים צפופים. אשרי עין ראתה כל אלה, על תילה בנויה. וצופים עדת בני ישראל מקהילות הנז' [כרות] לביאת שקלי קדש תרומת ה', לגדול כבוד הבית הזה, להשלים זה הבנין הגדול הקדוש והנורא, לה' ישועה. ועיני כל ישראל מיחלות ומצפים לישועה. בהשגחת ובהתאמצות מרא דארעא [רבה של ארץ] ישראל אדומ"ר [-אדוננו, מורנו, רבנו], צדיק יסוד עולם המפורסם, מוהר"ר אברהם יעקב [פרידמן מסדיגורה] שליט"א הי"ו.⁵⁶

רק ב־1864, כחמש שנים לאחר קבלת האישור הסופי, החלו העבודות לבניין בית הכנסת.⁵⁷ מלבד הקשיים הכלכליים נתקלו הבנאים בעיכובים טכניים: 'העת כעת עושים הכנות המסתעפים והנלוים אל הבנין הגדול הנורא והקדוש הנוכחי, היינו הכנת סיד אבנים וכל הצורך למלאכה. ולאשר ימי החורף כעת, ואי אפשר לעשות במלאכה מלאכת גבוה, העמדת כתלים למעלה ולמעלה, אי לזאת עושים כעת למטה, בהבנין היינו בית המדרש, עדי עד הגשם חלף

54 שם, עמ' 95-98.

55 שם, עמ' 98-100.

56 'תפארת ישראל', חבצלת, י"ב באלול תרכ"ג, בתוך: קתדרה, 13 (תשרי תש"ס), מילואים למאמר של צבי אילן, עמ' [7].

57 א"מ לונץ, 'בתי הכנסיות והמדרשות של כל העדות השונות בירושלם ת"ו: מקומם, זמן התיסודותם, קורותם ומנהגיהם', לוח ארץ ישראל, יד (תרס"ט), עמ' 17.

בית אל

לה לכל כאי שערי שמה טובת שלם ועזרת נשים גדולה, ובית
מנר להביהמיר לתתפלל שם ובית מקוה מים ובתוף
החצר הושיב אנשים חכמים אדירי התורה למען מתצור
תצא תורה בחשיבת כאורה אשריו צדקתו מת נעים
נרלו כי צדק משימים נשקף נבח פניו ושמו אך לברכה בקרב
הארץ. כן מקהלות החסידים להם אחוזה ונחלה גדולה וכנו שם
בית הכנסת מפארה גדולה וקדושה, ועז המקום הניל. למטה
בית המרחץ ופבילה. על נביהם בתים לתות ומצר דרום וצפון
עזרת נשים וכנוי על תילה בבילה יופי משוש כל הארץ מכון כנר
הר הבית ונקרא בשם תה ירת ישראל. כן קהלות ילידי ווארשא קנו
להם חצרות וכנו בתי מדרשות לתורה ולתפלה: (*) כן הנביר מרה
משה פינקל שטיין מכריסן. והנביר ר' אלי ועלדאוויץ מכרעוין
(*) קנו חצר כליל יופי נקרא ע"ש כולל הודאנא יש בתוכה
בתני הנקרא בית הילל בנוי לתלפיות ועזרת נשים ולמטה
בית הסבילה כן חסיד
חביר קנו חצר אחת ושמה בית המדרש גדול ועזרות ומקוה מים.
גם קהל ילידי הור ואונגריין קנו חלקה אחת בר נחב. תורבה
אחת מחורבות הר ציון וכווננו שם ששה עשרה בתים תחתיים
ושניים ורעם לבנות שלשים עליהם:

כהיום אשר בה בעזיה כארבעה אלפים איש מקהלות
ספרדים ויש להם ארבעה בתי כנסיות גדולים ומפוארים. וגם
ישיבת בית אל ושם מתפללים ויושבים ולומדים חבמי הקבלה ונקראו
בשם קהל חסידים וגם כמה וכמה ישיבות שיושבים ולומדים
ומרביצים תורה ברבים:
כאלפים איש מקהלות אשכנזים בתיכבי ירושלם אוכלים להם
חוקם איש איש ממדינתו: ותחת אשר גם מקום אחוז לתורה
ולתפלה לא הורשה ליהודים להיות להם ביה כי עד היום כשנים
עשר בתי כנסיות ובתי מדרשות לאשכנזים בתוכה: מהם אחיות
נחלה: כי חצר רבינו יהודה החסיד ז"ל מקום אחוז לכוללות הפיושים
הוא להם נחלה לצמיתות לדרות עולם: שמה בתי מדרשות
כלולי מכלול הדרת קדש ובית הכנסת גדולה ורוממה מפארה
נחלה בהור והדרת קדש אין ערוך אליה. שמה בית וועד
להבמים ולמושב בית דין: ובתים רבים לתות של תשיבר. וכל
הנצרך לצרכי ציבור שם נמצא דים. כן הרב הנביר המרומם
צדיק וישר הוא מפורסם לשם תפארת מוהר"ד עקיבא
לעדן נ"י נשיא אהיקתו באמשטרדם יע"א זה כשבעה ועשרים
שנה אשר האציל ממאורו וקנה לו שם עולם בחומות ירושלים תו
כי קנה חצר גדול פעהק ירושלם והבית הגדולה אשר בה במרום
החצר הקדש לבית המדרש ע"ש כולל פרושים. ובית תפלה יקרא

סקירה מוקדמת על בתי הכנסת
ברובע היהודי, בכללם תפארת
ישראל, 1863

הלך לו, והנצנים יהי[ה] נראה בארץ, אז יעמודו על הבנין בחסד עליון למעלה ולמעלה.⁵⁸
העבודה התקדמה באטיות, אבל בניין בית הכנסת הלך וגבה, נדבך על גבי נדבך, ותפס את
מקומו בקו הרקיע של העיר העתיקה ב'התרסה' אל מול בית הכנסת 'החורבה', שנחנך לא
מכבר.⁵⁹ החסידים הצליחו לרתום למאמצייהם תורמים נכבדים ובהם בני משפחת ששון מהודו,
שתרמו בעין יפה למוסדות נוספים בירושלים.⁶⁰

בחורף 1869 עשה קיסר אוסטריה-הונגריה פרנץ יוזף את דרכו לחנוכת תעלת סואץ, הנתיב הימי
שנכרה כדי לחבר את נמלי אירופה עם חופי המזרח הרחוק. בדרכו דרומה, ב־10 בנובמבר, סר
לביקור בירושלים. השלטון העות'מאני ייחס לביקור חשיבות רבה וסלל דרכים לכבודו של
הקיסר. התרגשות רבה אחזה גם ביהודים, שרבים מהם היו נתיני הקיסרות האוסטרו-הונגרית,

58 'המשך מהמודעה רבה מגליון נומר 4 על דבר ביהכ"נ תפארת ישראל', חבצלת, ט"ו בכסלו תרכ"ד, קתדרה,
מילואים (לעיל, הערה 56), עמ' [19].

59 מורגנשטרן, בניין החורבה (לעיל, הערה 53), עמ' 102.

60 פ' גראייבסקי, אבני זכרון: אבני קדש בירושלים, ירושלם תרפ"ח-תרפ"ט, א, עמ' 9. וראו בן-אריה, העיר
העתיקה (לעיל, הערה 50), עמ' 345; ר' מלמד-כהן, על זכרון ירושלים: ספר מסעותיו של חסיד חב"ד במאה
ה־19, ירושלים תשע"ב, עמ' 91-92.

... וביום ו' בסליו

תר"ל האירה הארץ מיפעת הוד הדרת תפארת הקיסר האדיר

הרחמן **פראנץ יאזעף הראשון** (יום הודו 1)

1) להרנין לבות הקוראים לא נמנע מלהודיע כי הכבוד אשר עשו גם היהודים פה לפני הקיסר יר"ה כפי יכלתם הושב אל חיקם — הקיסר בדקתו הנחילם כבוד כי אחרי בקרו את מקום המקדש בלויית הגעגוראל קונול ואת מקומות העמים, שם פניו לרחוב היהודים לשחר גם את ימקומות אשר שם ישראל נקרא עליהם. ומכבודו האיר את הבית הכנסת הג' של הספרדים יצ"ו — אשר עליו בא הקבלה כי עומד במקום ביה"כ ר' יוחנן בן זכאי — וכל גדול ישראל נקבעו שמה לקבל פני הוד מלכותו :

משם הלך שמת להבית הכנסת הנקרא בשם תפארת ישראל הצנוי לתלפיות בהשתדלות הרב וכו' מוה"ר ניסן ב"ק נ"י. ובחצלי חסד משך פניו על יופי הבנין, וחסנו. ולאות נאמן כי מלא המשתדל חן בעיניו, הושיט לו ידו הרמה. ואלף פראנק נחן על הבית"כ להראות כי מפליא חסדיו גם ליהודים

ומשם אחז דרכו לבית החולים של שרי ראטהשילר, ומאד עלו לבו על הסדר הנכון הכל ביתרון הכשר ההשגחה, המראים עד למדי פעולת הרופא החכם דק. לאגדאן נ"י.

והראה אות לטובה, בכתבו שמו לזכרון בספר :

ואחר דרכו רגליו בבית הספר ליהודים אשר הוקם על מנדבת הגבירה עליזא הערץ מולדת איילי לאמיל. ע"י החכם הגשגב המוליך האשכנזי דר. ל. א. פראנקל מוויין.

והם קיבלו את פניו בשמחה ובחום רב.⁶¹ הקיסר לא הסתיר את התרגשותו ברגעי הביקור: 'לעולם לא אשכח את הכבוד שנחלתי פה מאת היהודים. מאז עלותי על כסא ממלכתי לא נחלתי עוד מאת היהודים כבוד מרובה כזה. לא אשכח זאת כל ימי חיי. אני מקוה שהיהודים יזכרוני'.⁶²

דיווח בעיתון חבצלת, י"ב תשרי תר"א (7.10.1870), על השתדלות הקיסר לטובת יהודי ירושלים ותרומתו להשלמת בית הכנסת

61 נ' גוברין, 'מדמות לתמונה: הקיסר פרנץ יוזף הראשון בספרות העברית', מהות, ב (ז) (תשנ"א), עמ' 55-58, 66-65.

62 י"י ילין, אבותינו: פרקי היסטוריה והווה, דמויות וסיפורים מחיי בוני הישוב הראשונים, ירושלים תשכ"ו, עמ' קח.

האגדה הנודעת מספרת שהקיסר התבונן בבניין בהתפעלות אך תמה מדוע אין לו גג. ניסן ב"ק, שהתלווה אליו, השיב לו שבית הכנסת הסיר את מגבעתו לכבודו של הקיסר. פרנץ יוזף התפעל מן התשובה הממוכמת ומיד הכריז על תרומתו האישית להשלמת הכיפה. אולם המקורות ההיסטוריים אינם מאשרים את האגדה.⁶³ הקיסר אכן הרים תרומה נאה להשלמת הבניין: 'הכבוד אשר עשו גם היהודים פה לפני הקיסר יר"ה [ירום הודו] כפי יכלתם הושב אל חיקם. הקיסר בצדקתו הנחילם כבוד [...] משם הלך שמח להבית הכנסת הנקרא בשם תפארת ישראל, הבנוי לתלפיות בהשתדלות הרב וכו' מוהר"ר ניסן ב"ק נ"י. ובחבלי חסד משך עיניו על יופי הבנין וחסנו. ולאות נאמן כי מצא המשתדל חן בעיניו הושיט לו ידו הרמה, ואלף פראנק נתן על הביהכ"נ, להראות כי מפליא חסדיו גם ליהודים'.⁶⁴ תרומת הקיסר הייתה אמנם משמעותית,⁶⁵ אבל את האמצעים להשלמת הכיפה העניק לא אחר מהאדמו"ר מסדיגורה, ר' אברהם יעקב פרידמן.⁶⁶

חנוכת בית הכנסת (1872)

בנוכחות נכבדי כל הפלגים היהודיים וקונסולים אירופים וברוב עם והדר נערך הטקס החגיגי ביום י"ב באב תרל"ב (1872).⁶⁷ משהו מן ההתרגשות הרבה תואר בעיתונות התקופה:

חגגו אנשי המקהלה הזאת את חנוכת הבית בתשואות שמחה ובתרועות ששון, ובשמחתם התערבו כל אנשי העיר קדשנו, הספרדים והאשכנזים, רבניה וגאוניה, גדוליה ונכבדיה, זקנים עם נערים, בחורים גם ישישים, וכל העם מקצה חוברו כאיש אחד חברים בשמחת מצוה הזאת, עיר האלהים מלאה היתה מצהלות השמחה, קול רנה באהלי בת יהודה, קול זמרה וקול תודה בחוצות ירושלים. רחוב בית הכנסת נמלאה אנשים מפה אל פה, והמון רב ועצום מאחינו מעפילים לעלות אל מרום הבית בהדרת קדש, בשירים ובתשבחות [...] הרב החכם ר' ניסן ב"ק, אשר רבות עמל בהבנין הזה, וארבע עשרה שנה עבד בזיעת אפו בעבודת הקדש הזאת, עלה הבמתה ובעינים נוזלות דמעי גיל ברך את ה' אשר זכה לראות פרי עמלו הרב, ויחייהו כהיום הזה.⁶⁸

החוגגים לא שכחו להעלות על נס את חלקו של הקיסר פרנץ יוזף בהקמת בית הכנסת ואף שבו אליו יומיים אחרי חנוכתו לציין את יום הולדתו.⁶⁹

63 ת' הירדני, 'שמים כיפה', סגולה, 40 (תשע"ג), עמ' 46-49.

64 חבצלת, י"ב בתשרי תרל"א.

65 ש' ב"ק, ארץ ישראל [פרנקפורט דמיין תרנ"ה בערך], עמ' 7; א' כהן ריס, מזכרונות איש ירושלים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 3.

66 י' הלוי הורוויץ, 'כבוד המעריכים', חבצלת, כ"ב באלול תרל"א.

67 נ' בן מנחם, 'בית הכנסת תפארת ישראל', לוח ירושלים, ד (תש"ד), עמ' קמג-קמו.

68 'חנוכת ביהכ"נ' המפואר תפארת ישראל אשר למקהלת חסידי וואלין, חבצלת, י"ט באב תרל"ב.

69 שם.

רבים באו לחזות בפלא שהתנוסס לגובה שכמותו לא ידע הרובע היהודי, 24 מטרים, ובראש מתנשאת כיפה גדולה ובולטת – 10.30 מטרים קוטר, שממנה נשקף הר הבית כמעט במלוא היקפו. 'מעלה יתירה יש בו, שמסביב כפתו נבנה גג שטוח ומגודר מעקה, שממנו נפתח מכל רוחות השמים מראה על ירושלים העתיקה והחדשה וסביבותיה. אתה עולה על הגג – והנה כל הארץ לפניך [...] ואם בית הכנסת הוא תפארת ישראל, הרי מהגג אתה רואה תפארת שבהוד'.⁷⁰ פנים בית הכנסת הרשים במיוחד. אולם התפילה המרכזי תפס את חלל הקומות השנייה והשלישית, ועזרות הנשים ניצבו משמאל ומימין לאולם, מעל החדרים הצדדיים.⁷¹ חלקו הגבוה של האולם עוטר בציורי קיר מרהיבים.⁷²

בית הכנסת המפואר והבולט היה מקור לגאווה של החסידים בירושלים. 'תִּלְהָה כל עט סופר לתאר את יופי הבנין הנשגב הזה אשר ראוהו שרים ויאשרוהו. לא תשבע עין איש מהביט אל זיו תמונתו. הוד והדר קדש יחופף עליו כעל מקדש ה' צבאות. וכולו אומר פאר וכבוד [...] מפואר בכל מיני פאר וּשְׂכִיזוֹת חמדה המפליאים נפש כל רואיהם. כלול בהדרת קדש ונורא מאד. רצוף יִפְעָה ויופי, ומעולף הוד והדר מבית ומחוץ'.⁷³ השם הרשמי שניתן לבית הכנסת היה 'תפארת ישראל', על שם ר' ישראל מרוז'ין, אבל בפי ההמון הוא נקרא בפשטות 'בית הכנסת של ניסן' (או ביידיש: 'נישה'ס שול'), על שם האיש שזוהה יותר מכול עם התגשמותו של החלום. למיקומו של בית הכנסת בעמדה צופה אל הר הבית הייתה חשיבות רבה, והוא העלה את תודעת הציפייה לגאולה: 'וצד מזרח מכיון כנגד הר הבית, מרום מראשון מקום מקדשינו ומקום קודש הקדשים, אשר דרך שם עולים תפילות אהב'י [אחינו בית ישראל], כי המקום ההוא סולם מציב [!] ארצה וראשו מגיע השמימה, וזה שער השמים [...] כי הבית הלזה [בית הכנסת] שכינה שר' [ה] בתוכה, ובזכותה נזכה לראות בבנין בית הבחירה, וארמון על משפטו ישב'.⁷⁴

בית הכנסת לא רק צפה מן הגובה אל הר הבית, אלא גם בלט מאוד לעיני הצופים מרחבת הר הבית, למורת רוחם של קנאי דת מוסלמים. כאילו לא די בכך נצבעה כיפתו בירוק, צבע בעל משמעות סמלית באסלאם. כצפוי עורר המראה רגשות זעם וקנאה אצל המוסלמים,⁷⁵ ולפני שהתפרצו נצבעה הכיפה מחדש, הפעם בלבן.⁷⁶ בית הדין השרעי של ירושלים אישר ב־1878, בחתימת ידו של הקאדי, את רישומו של בית הכנסת וסביבותיו כהקדש של חסידות ווהלין.⁷⁷ ההקדש (וְקָף בערבית), מונח משפטי יהודי ומוסלמי, משמעותו היתה רישום משפטי שינציח את הנכס כרכוש ציבורי, ואיסור להמיר את ייעודו לנצח:⁷⁸ 'והוא [ניסן ב"ק] עשה אותו (את

70 י' שפירא, ירושלים העתיקה: תולדה והווה, ירושלים תש"ה, עמ' 56.

71 'פינקרפלד, בתי הכנסיות בארץ-ישראל מסוף תקופת הגאונים עד עליית החסידים, ירושלים תש"ו, עמ' כח-ל.

72 ש' וייס, אתרים קדושים בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 237.

73 מנדלוביץ, זכרון ירושלים (לעיל, הערה 11), דף ה ע"א.

74 'ל הורנשטיין, שו"ת מהריל לא אבוש, ירושלים תרל"ג [דפוס ישראל ב"ק], דף לו ע"ב.

75 'דברי הימים: אזיע', הלבנון, כ"ב באלול תרל"ו.

76 הירדני, שמים כיפה (לעיל, הערה 63), עמ' 49-51.

77 בית הדין השרעי (לעיל, הערה 20).

78 כהן, יהודים בבית המשפט (לעיל, הערה 20), עמ' 445-449.

חנוכת ביהכנ"ס המפואר תפארת ישראל
אשר למקהלת חסידי וואלין.
ונתתי בציון תשועה לישראל תפארתה.
(ישעיה נ"ו י"ג)

במאמרנו "שלום ירושלם" אשר בגליונות הקודמים הודענו לכם — קוראים נכבדים — מהביהכנ"ס הגדול הזה (אשר אז לא שלמה עוד מלאכתו) הנכונה לתלפיות בהשתדלות הרב היקר החכם הנכבד מוהר"נ ב"ק נ"י בפקודת רבו הצדיק והקדוש המפורסם מוהר"ר אברהם יעקב נ"י מסאדאגורא.

לשמחת לבבינו נודיעכם עתה כי כלה מלאכת הבית הגדול והנשגב הזה פנימה וחוצה, וידי הבונים ועושים במלאכה זה ארבע עשרה שנה, שבתו מעבודתם —, ולעינינו יתנוסס עתה הבנין הזה בנאון כל צבי והדרי חוסן, מפואר ככל מיני פאר ושכיות חמדה המפליאים נפש כל רואיהם, כלול בחדרת קדש עליון ונורא מאד, רצוף יפעה ויופי, ומעולף הוד והדר מכית וסבחיץ, ארבו ממזרח למערב 15 אמה, רחבו מצפון לדרום 24, גבהו מכפנים 30 אמה באמת הבנין, (אמת הבנין בארצנו היא לערך 1½ ארשין רוססי), שלשים חלונות גדולים ורמים — ומהם נשקפים אל פני הר בית ה' אלהי הצבאות — ימוכנו את הבית הזה מכל עבריו.

ממעל להם כפה גדולה ונשגבה למאד, נשענת על ארבעת כותלי הבית הגבוהים והרחבים וי"ב חלונות יקיפו עיגולה אשר קו הסובב אותה פנימה תכיל ארבעים ושנים אמות באמת הבנין, ומסדרון (גאללעריא) נחמד ומפואר מתחת להכיפה, ומעקות ברזל עשת יקיפתו, ציורים גדולים ונפלאים בצבעים שונים ומפוארים יעדו את קירות הבית וכיפתו סביב ויפיצו קרני זהרם בכל פינות הבית.

שני לשכות מפוארות ונהדרות מתחת להמסדרון בכותלי צפון ודרום — מיוחדות לעזרת נשים.

שמנה עמודי אבן יפים ונחמדים, ועליהם מעשה צעצועים יפתוחי אבן מעשה ידי בחירי האמנים — נשענים אל שני שערי הבית אשר בצפון ודרום, — הדום הבית רצוף באבנים שחורים ואדומים מלוטשים כראי מוצק.

שני מסדרונות סרובעות חוצה לו, ומעקות ברזל יקרות ינחמדות — אשר הובאו מארץ צרפת — תקפנה אותן, גארבע רוחותיהן — ואין ערוך להוד יפים ותפארת חמדתם,

הנכס) הקדש כולל כל הזכויות, דרכיו, גדרותיו, חדרי שימוש, וכל מה ששייך לו הקדש אמיתי, שרעי [מעוגן בחוק העות'מאני-המוסלמי], ואיסור אמיתי, מחייב, לא ימחה ולא יימחק, וכל מה שיעברו הזמנים יהיה יותר איתן ויציב, והוא הנציח אותו לעולמי עד, אם תהיה הארץ הזאת שייכת לאלהים והוא הטוב ביורשים.⁷⁹

בית הכנסת בתפארתו (1872-1889)

בשנים שלאחר חנוכת בית הכנסת חל גידול נוסף באוכלוסיית היהודים בירושלים.⁸⁰ בתי התפילה והלימוד התרבו מאוד ובית הכנסת 'תפארת ישראל' היה מן הבולטים שבהם. הוא שימש בראש ובראשונה לתפילות 'רגילות', אך בזכות מבנהו המיוחד התקיימו בו גם תפילות מיוחדות, כגון בחגים: 'ואלה המתפללים בבתי הכנסיות ילכו אחר התפלה [בחג הראשון של פסח] על מעקת בתי הכנסיות בית יעקב ["החורבה"] ותפארת ישראל, ועל גגות הבתים הגבוהים אשר משם יראו הדר מקום מקדשנו ותפארתו, ושמה יאמרו תפלת "ומפני חטאינו", ומזמורים המדברים מכבוד בית ה' בעמדו על תלו. והמנהג הזה נוהג גם ביום האחרון של חג [הפסח] ובכל הרגלים'.⁸¹ אורחים מיוחדים, ובהם משה מונטיפיורי, בחרו להתפלל בו לעתים.⁸² על פעילותו השוטפת ועל תחזוקתו של בית הכנסת הופקדו כמה עובדים בשכר, כפי שדווח למשל ב-1875: ר' הערש וולף ור' מנחם אליעזר השמשנים, ר' יצחק ור' ישעיה זאב הגבאים, ר' נתן החזן וגם האלמנה אסתר, 'משרתת בעזרת נשים'.⁸³ מלבד התפילות, שימש המבנה גם למטרות אחרות ובראשן לימוד תורה. ישיבת 'בית יעקב', שכאמור נוסדה לפני בניית בית הכנסת, השתכנה בקומתו התחתונה.⁸⁴ ב-1875 נמסר על 15 בחורים, העסוקים ב'תנך גמרא ופוסקים. קודם חצי היום תנך וגמרא, אחר חצי היום גמרא ופוסקים'.⁸⁵ גם בחדר הישיבה התקיימו תפילות סדירות.⁸⁶ ישיבה נוספת, ישיבת 'פועלי צדק', פעלה ליד בית הכנסת. ב-1875 למדו בה אנשי כולל ווהלין 'בבוקר אחר התפילה שני שעות תנך ומשניות, ובין מנחה למערב שעה וחצי לומדים מדרש'.⁸⁷

79 בית הדין השרעי (לעיל, הערה 20).

80 ב'גת, היישוב היהודי בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 119-120; בן-אריה, העיר העתיקה (לעיל, הערה 50), עמ' 317, 318, 395-397.

81 [א"מ לונץ], 'מנהגי אחינו באה"ק בדת ובחיי העם', לוח ארץ ישראל: מבחר מאמרים, ב (מהדורת א' שילר), ירושלים 1980, עמ' 46.

82 'ידיעות אחרונות', חבצלת, י"ב באב תרל"ה.

83 מפקד כולל וואהלין בירושלים תרל"ה (מספרו במתכ"י: 06175F), עמ' 16-26.

84 'שלום ירושלים', חבצלת, כ"ז בתמוז תרל"ב.

85 מפקד כולל וואהלין (לעיל, הערה 83), עמ' 23.

86 שלום ירושלים (לעיל, הערה 84).

87 מפקד כולל וואהלין (לעיל, הערה 83), עמ' 23.

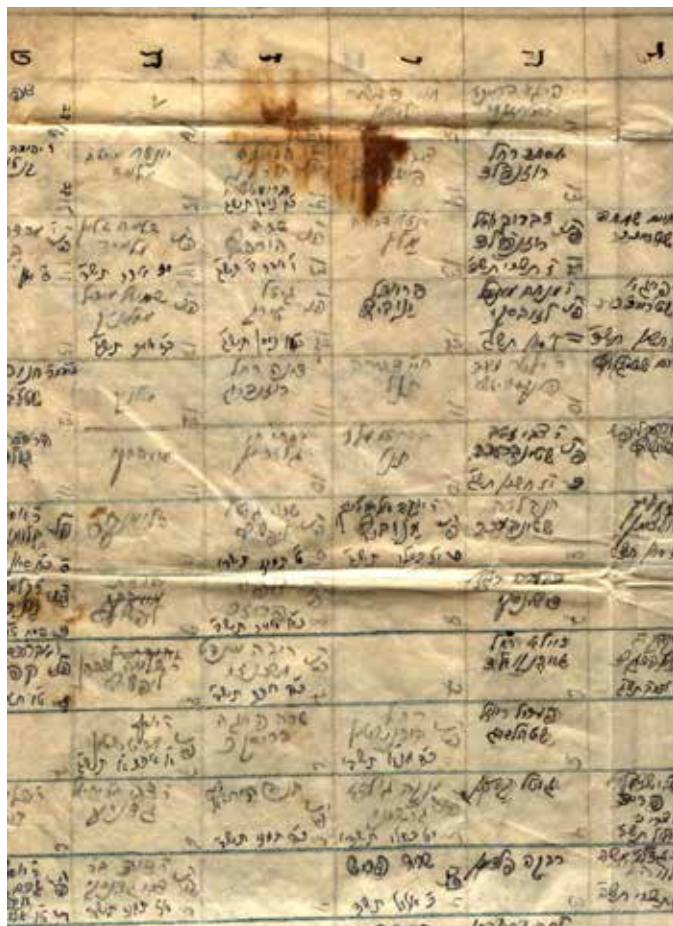
'ספר המקנה' - נוסח אחיד לרכישת מקום בבית הכנסת

בחדרים אחרים במבנה פעלו 'חברה ש"ס', שתפקידה היה להשלים את התלמוד מדי שנה, ו'חברה משניות', שתפקידה היה להשלים את לימוד המשניות מדי חודש.⁸⁸ בצפון המבנה הוקצה חדר להתכנסויות בית הדין (בד"ץ) של עדת החסידים.⁸⁹ כיאה לבית כנסת חסידי התקיימו בו גם התוועדויות חסידיות: 'בבואי מצאתי' בו חסידים זקנים יושבים, ומספרים ספורי מעשיות, והשמש הושיט לאחד מהם יי"ש מארגזו.⁹⁰ כמו כן הוקצה בתחומי המבנה

88 שם, עמ' 25.

89 נ"ד פרמאן, ספר הזכרון הירושלמי, ירושלים תרע"ג, עמ' 82.

90 ש' הירשברג, בארץ המזרח, וילנה תר"ע, עמ' 295.

חדר להלנת אורחים.⁹¹ אלה הורשו לשהות בו חודש אחד לכל היותר,⁹² ובמרתפיו הוכשרו מקוואות טהרה לגברים, לנשים ולכלים.⁹³

חדר ומסדרון באגף הדרומי של קומת הביניים הוקצו לתלמוד התורה,⁹⁴ מוסד החינוך לצעירים ברוח 'היישוב הישן' המסורתי. בהשוואה לתלמוד התורה הספרדי⁹⁵ ולתלמוד התורה 'עץ חיים' של הפרושים⁹⁶ נראה שהמקום שהוקדש למטרה זו היה מצומצם ביותר. ואכן, ב־1875 דווח

מיימין: כרזה על פתיחת המקווה
תחת בית הכנסת
משמאל: לוח שמות המעיד על
פעילות המקווה

91 מפקד כולל וואהלין (לעיל, הערה 83), עמ' 25.

92 בית הדין השרעי (לעיל, הערה 20).

93 המ"מ גלבשטיין, משכנות לאביר יעקב: פתיל תכלת, ירושלים תרמ"א, ס' ה.

94 בית הדין השרעי (לעיל, הערה 20). והשוו: כהן, יהודים בבית המשפט (לעיל, הערה 20), עמ' 477.

95 א' דודסון, 'לתולדות תלמוד התורה הספרדי בירושלים בשנים 1840-1860: בחינה מחודשת לאור ניתוח מקורות התקופה וכתובות הקדשה', קתדרה, 143 (ניסן תשע"ב), עמ' 120-128.

96 הנ"ל, עץ חיים (לעיל, הערה 45), עמ' 137-139.

בית הכנסת וגגות הרובע היהודי
בשלג

על ילדי החסידים שלומדים בבתיים פרטיים, למשל בכולל גליציה,⁹⁷ בכולל חב"ד⁹⁸ ובכולל ורשה.⁹⁹ זה גם היה מצבו של כולל ווהלין: 11 מלמדים לימדו בבתיים,¹⁰⁰ שכן 'לדאבון לבבינו, לא יש לכוללינו מקום מיוחד להמלמדים, והתלמידים ילמדו בבית מוריהם'.¹⁰¹ כ-82 אחוזים מן התלמידים קיבלו את שכר הלימוד שלהם מקופת הקהילה, בשל מצוקת הוריהם.¹⁰² אחד מהמוסדות הפרטיים הללו פעל בבית ב"ק, בניהולו של שמואל בן ניסן ב"ק, 'לחנוך לנערי בני ישראל בדרכי התורה והעבודה, עד לא יסירו ממנה'.¹⁰³ תלמוד התורה המרכזי לעדת החסידים 'חיי עולם' נוסד לבסוף ב-1886 ביזמתם של ראשי כולל ורשה,¹⁰⁴ בפיגור של 45 שנה אחרי עמיתיהם המתנגדים.

97 'תלמידים מפוזרים בבתי המלמדים, ואין להם מקום מנוח בבית ספר כראוי [...] אין לעדתינו בתי ת"ת' (מפקד כולל אוסטרייך בירושלים תרל"ה [מספרו במתכ"י: 06176F], עמ' יב).

98 'שם בית הספר ומקום מיוחד לזה אין לנו, כ"א [כ"י אם] בכוללינו נמצאו כמה מלמדים, ואבי הילדים משלמים להם מכיסם עפי' קבלת עזר מקופה הכללית, כאו"א [כל אחד ואחד] לפי ערכו' (מפקד חסידי חב"ד בירושלים תרל"ה [מספרו במתכ"י: 06163F], עמ' ט).

99 קובץ מפקדי מונטיפיורי (לעיל, הערה 13), עמ' ו.

100 מפקד כולל ווהלין (לעיל, הערה 83), עמ' 24. ראוי לציון שבכולל ווהלין נמצאו גם שלוש מלמדות (שם, עמ' 16).

101 שם, עמ' 26.

102 שם, עמ' 24.

103 שם.

104 דודסון, כולל ורשה (לעיל, הערה 37), עמ' 439-440.

ניסן ב"ק נפטר ב' 1889 (י' בכסלו תר"ץ),¹⁰⁵ שבע ימים ופעילות, כשבית הכנסת בשיא תפארתו. עד יומו האחרון נחשב לגבאי בית הכנסת ולמנהלו. הסתלקותו מסמלת במידה מסוימת את תהליך שקיעתו של בית הכנסת שנקרא על שמו. בשלהי המאה התשע עשרה הלכה השפעתן של השכונות החדשות מחוץ לחומות והתעצמה במהירות ובדרמטיות, וב' 1894 כבר גדלה העיר החדשה בהיקפה מאחותה העתיקה.¹⁰⁶ לניסן ב"ק עצמו היה חלק חשוב בתהליך זה: ביזמתו נחנכה ב' 1878 שכונה ראשונה לחסידים מצפון לשער שכם. שמה הרשמי של השכונה היה 'קריה נאמנה', אבל היא נקראה בפי כול 'בתי ניסן ב"ק'.¹⁰⁷ האוכלוסייה היהודית בעיר העתיקה החלה להידלדל ורבים מן התושבים היהודים בחרו להתיישב בעיר החדשה.¹⁰⁸

פנים בית הכנסת והבימה, תקופת המנדט

105 פנקס חברה קדישא של כוללות החסידים בירושלים, תרל"ח-תרס"ט, דף 33 ע"א.

106 בן-אריה, העיר העתיקה (לעיל, הערה 50), עמ' 297-298.

107 [י' ממו], חסיד של ארץ ישראל: סיפור חייו של ר' ניסן ב"ק, ירושלים תשס"ח, עמ' 134-147.

108 בן-אריה, העיר העתיקה (לעיל, הערה 50), עמ' 434-435.

הירידה במעמדו של בית הכנסת (1889-1948)

בשלהי המאה התשע עשרה שמר בית הכנסת על אופיו וצביונו כבית כנסת אשכנזי-חסידי: 'זוכר אני גם כי במראהו הפנימי לא יבדל במאומה מבית תפלה לחסידים באיזה מערי וואהלין. "טפוס הקלויז" – אמרתי בלבי בבואי אל הבית פנימה. גם המתפללים בבית התפלה הזה הם על הרוב טפוסים ידועים של חסידי וואהלין'.¹⁰⁹ ב-31 באוקטובר 1898 ביקר בעיר העתיקה בנימין זאב הרצל, חוזה מדינת היהודים. הרושם שנותר אצלו לא היה חיובי במיוחד:

אם אזכרך בעתיד, ירושלים, לא בהנאה אזכרך. המשקעים המעופשים של אלפיים שנות אכזריות, חוסר סובלנות וזוהמה רובצים ברחובות המצחינים. [...] אם נקבל אי־פעם את ירושלים, ואם עוד יהיה בידי לחולל דבר־מה, אנקה אותה תחילה. כל מה שאינו קודש אפנה, אקים שיכוני עובדים מחוץ לעיר, ארוקן את קני הזוהמה, אהרוס אותם, אשרוף את החורבות שאינן קדושות [...] מן הגוזזטה של בית־כנסת עתיק התענגנו בשמש של בוקר על מראה הרה־בית, הר הזיתים וכל הנוף האגדי הזה. אני משוכנע לחלוטין שמחוץ לחומות העיר העתיקות אפשר להקים ירושלים חדשה לתפארת.¹¹⁰

ככל הנראה מעל מעקה כיפת בית הכנסת 'תפארת ישראל' חזה הרצל בירושלים החדשה, המנוגדת לירושלים העתיקה, שנראתה לו מנוונת וחשוכה, אך ספק אם ידע עד כמה מוחשי יהפוך חזונו בתוך זמן קצר, ולא דווקא בזכות פעילותו. באותה עת החלה הנסיגה הדמוגרפית ברובע היהודי, ובראשית המאה העשרים נוספו גורמים שהחישו את דעיכתו והשפיעו כמובן גם על מעמדו של בית הכנסת 'תפארת ישראל' עצמו. ב־1912 התרחש אירוע שולי מבחינת היסטורית, אבל בעל משמעות סמלית: מתפללי בית הכנסת משכנו את כלי הכסף המהודרים שלו כדי לנסות ולממן את הרחבת הסמטה שבחזית בית הכנסת. הניסיון כשל, אך האמצעים לפדות את הכלים לא נמצאו. כך סיכם את המעשה אליעזר בן יהודה: 'כבר יצאו כמה הוצאות למטרה זו, ועוד לא באו לשום פועל ממשי והחלטה, ובין דא ודא, וכל כלי הכסף של ביהכנ"ס היפה הזה של החסידים הורחנו [מושכנו], ואבן מקיר תזעק על אשר בית מקדש מעט נעשה ערום מכליו היפים שהרהיבוהו וייפוהו כל כך'.¹¹¹ אירוע זה רמז על הצפוי בעתיד הקרוב. בתוך זמן לא רב פרצה מלחמת העולם הראשונה, ועם פגעי הטבע שהתלוו אל מוראותיה הביאה על ירושלים חרפת רעב וגזרות קשות.¹¹²

החלתו של השלטון הבריטי על ארץ־ישראל הפיחה בין היהודים גל של תקוות לאומיות ומשיחיות, שלבית הכנסת 'תפארת ישראל' הייתה תרומה עקיפה לביטויין. ב־1919 לימד

109 א' ליודוויפול, 'בארץ אבות (רשימות וזכרונות ממסעי לארץ ישראל)', הצפירה, ט' בניסן תרנ"ח.

110 ת' הרצל, עניין היהודים: ספרי יומן, ירושלים תשנ"ט (מהדורת י' ונקרט), ב, עמ' 53-54.

111 [א' בן יהודה], 'השקפה ארץ ישראלית', הצבי, ח' בטבת תרע"ג.

112 נ' שור, תולדות ירושלים, תל אביב תשמ"ח, ג, עמ' 743-752.

המלחין והמוזיקאי אברהם צבי אידלסון את תלמידיו בבית הספר למל בירושלים את המילים לשיר שהביע את ההתרגשות הגדולה: 'הבה נגילה ונשמחה, הבה נרננה, עורו אחים בלב שמח'. את הלחן, כפי שהעיד, שמע בפעם הראשונה בבית הכנסת של חסידי סדיגורה, כפי הנראה 'תפארת ישראל', שנים אחדות קודם לכן, והוא ששידך אותו למילים. השיר נקלט במהירות, היה לאחד מסמלי הלאומיות הציונית ונפוץ בגרסאות רבות ומגוונות ברחבי העולם.¹¹³

הציפיות הגבוהות משלטון המנדט התחלפו עד מהרה במציאות קודרת. המתיחות הלאומית בין היהודים לערבים גאתה והרובע היהודי הלך והתרוקן מתושביו.¹¹⁴ בהדרגה פחתו גם מאמצי התחזוקה של בית הכנסת, כפי שהעיד חסיד ירושלמי ב־1926: 'המקוה שהיתה אז במרתפי חצר הבית המדרש של רבי ניסן בק לא היו מחליפים מימיו, רק מערב שבת לערב שבת היו שואבים מעט מלמעלה מעל פני המים את הטיט הנרוק ולא יותר, מחמת חסר ויקר המים, והיו המים סרוחים ועכורים מאד'.¹¹⁵ עם זאת בית הכנסת עצמו לא הוזנח, ובאותו קיץ אף הוכנס להיכלו ספר תורה חדש.¹¹⁶

באביב 1927 ביקר בבית הכנסת ר' מנחם נחום פרידמן, האדמו"ר מבוניאן, נכדו של ר' אברהם יעקב מסדיגורה. הוא נוכח לראות שמנהגי בית רוז'ין נשחקו בהיעדרם של חסידי ווהלין 'מקוריים' ובהשפעת מתפללים מזרמים חסידיים שונים, וראה לנכון לפרסם סדרה של תקנות כדי לעגן את מנהגיו הקדמונים של בית הכנסת.¹¹⁷ הוא התכוון בוודאי לחזק את מורשת בית הכנסת שהתרופפה, אבל בית הכנסת זעק לחיזוק במספר המתפללים. כעבור שבועות אחדים, בקיץ 1927, רעדה ירושלים ברעש אדמה קשה.¹¹⁸ לאחר חודשים אחדים פורסם כרוז מטעם גבאי בית הכנסת 'תפארת ישראל' בצירוף הצהרות תמיכה של הרבנים האשכנזים, ובו נקרא הציבור לתרום למען חיזוק בית הכנסת שנפגע:

כידוע סבל הרבה בית הכנסת הגדול תפארת ישראל בעיר העתיקה מהרעש שהי' [ה] ביום י"א תמוז בשנה העברה [תרפ"ז] [...] בית הכנסת הגדול והקדוש הזה, אשר הוא עטרת תפארת לכל בית ישראל, עומד עתה בסכנה. כי מרעידת האדמה דאשתקד נחלקו באופן נורא שני חלקי הבית הכנסת צפון ודרום, ממסד עד הטפחות, וגם הכיפה האמצעית [...] ובנין גדול כזה, שעומד הרוס זה יותר משנה, מובן שמצבו הולך ורופף מיום ליום, ועלול יותר ח"ו להריסה. המהנדסים מזהירים באזהרה נוראה למהר לתקנו ביפה שעה אחת קודם, כדי לקדם בעד הסכנה הנשקפה חלילה לימות הגשמים".¹¹⁹

113 א' הכהן, 'עשר השנים הראשונות: משירי ירושלים בראשית תקופת המנדט תרע"ח-תרפ"ח', י' בן-אריה (עורך), ירושלים בתקופת המנדט: העשייה והמורשת, ירושלים תשס"ג, עמ' 480-481; י' מזור, 'מ' מן הניגון החסידי אל הזמר הישראלי', קתדרה, 115 (ניסן תשס"ה), עמ' 100-101.

114 ד' גנחובסקי, עוד סיפורים ירושלמיים, ירושלים 1995, עמ' 30-34.

115 ש' הלוי הורביץ, ימי שמואל, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' קז.

116 'תודה וברכה', דאר היום, כ' בתמוז תרפ"ו.

117 ד"ב רבינוביץ, משכנות הרועים, ירושלים תשמ"ד, עמ' קעה-קעה.

118 [ג' ביגר וא' שילר], 'אוסף תמונות נדיר מהרעש של 1927', אריאל, ט (55-56) (תשמ"ח), עמ' 127-137.

119 ב' קלוגר, מן המקור: הישוב הישן על לוח המודעות, ירושלים תשמ"ז, ה, עמ' 77.

ספריית בית הכנסת בראשית המאה
העשרים: הודעה על איסור הוצאת
ספרים (מימין), כרך משניות
מספרית בית הכנסת (משמאל)
וחותמת בית הכנסת (למטה)

חיים ויטמן, חסיד המקורב לאדמו"ר מבויאן ומי שניהל את ביקורו בירושלים, נשלח במיוחד לארצות הברית כדי לערוך מגבית חירום לשיפוץ המבנה.¹²⁰
מבצע שיקום נזקי רעידת האדמה בבית הכנסת 'תפארת ישראל' הוכתר בהצלחה,¹²¹ אך האירוע האיץ את ההידרדרות, שכאמור החלה זה מכבר ולא נבלמה. שאלה שהונחה על שולחנו של ר' צבי פסח פרנק ממחישה את מצוקת המקורות הכספיים של בית הכנסת. המסמך אינו נושא תאריך, אך אנו רשאים להניח שנכתב בתקופת המנדט, שבזמנה שימש הפוסק אב בית הדין האשכנזי בירושלים: 'עובדא הוה [מעשה היה] בביהכ"נ של ספרדים פעה"ק [פה עיר הקודש], ששאלו מביהכ"נ תפארת ישראל כלי כסף ורמונים ששימין על הס"ת [הספר תורה], ונתנו כתב התחייבות לשלם אם יגבד, ולבסוף נגבד, והם שלמו סכום כסף עבורם. וכהיות כי רמונים לא חסר להם בביהכ"נ הנז' [כר], נשאלתי אי רשאי לשנות כסף התשלומין על דברים

120 רבינוביץ, משכנות הרועים (לעיל, הערה 117), עמ' ש, הערה 1.

121 שם, עמ' קעה.

אחרים, הנצרכים לביהמ"ד הנוז'נר¹²². גבאי בית הכנסת בוודאי לא היו מעלים על דעתם להמיר את ייעודו של הכסף לכלי הקודש של בית הכנסת אלמלא הבינו שבאין בית הכנסת אין גם ערך לחפצים שנועדו לקשט אותו. כך גם הבין ר' צבי פסח פרנק, שהתיר להם להשתמש בכסף כהבנתם.

לאחר פרעות תרפ"ט (1929) גברה ההגירה מן העיר העתיקה. כל אדם שעזב פינה את מקומו בבית הכנסת לצד מקום חברו שהתפנה גם הוא, ומספר המתפללים הלך והצטמק. 'החצרות נשמטו מידינו אחת לאחת [...] נדם קול תורה, ושוממים חוצותיה של עיר הקודש שמבין לחומות, ואין בהם זכר לדריסת רגל יהודית [...] בית הכנסת חורבת ר' יהודה החסיד סגור כל ימות השבוע, ורק לשבת מתאסף שם מנין. וכן בבית הכנסת המפואר תפארת ישראל של

חיי יום יום בצל בית הכנסת: תצלום של ילד ברובע היהודי על רקע בית הכנסת ומודעת רחוב המתייחסת למקווה שפעל בקומתו התחתונה

122 צ"פ פראנק, הר צבי: אורח חיים, ירושלם תשכ"ט, עמ' עד, ס' עו.

[החסידים, מייסודו של] ר' ניסן ב"ק. מאז הפרעות נחרב שם הישוב לאט לאט, ואין עומד בפרץ. חורבן חברון [בפרעות תרפ"ט] חוזר כאן, אמנם באיטיות, אבל בהתמדה.¹²³ כעבור שנים ספורות, באין מניין, נאלצו גבאי בית הכנסת לפנות לציבור בתחינה שיבוא להתפלל בבית הכנסת.¹²⁴ לאחר מאורעות 1936 פרסמו גבאי בית הכנסת מודעה ברחבי העיר: 'בקשה! מבקשים אנו בזה מהקהל הנכבד, וביחוד למבקרי כותל המערבי, שבשבתות ויו"ט [וימים טובים] יבואו להתפלל בביהכנ"ס תפארת ישראל (הנקרא ניסן בק) בעיר עתיקה, תפלת שחרית וגם קריאת התורה'.¹²⁵ על כרוז דומה חתמו שלושה אדמו"רים חסידיים מבית הוסיאטין, טשורטקוב וסדיגורה, כולם מענפי חסידות רוז'ין.¹²⁶ נראה שזהו הרקע לנוהג שהתפתח אצל חסידי רוז'ין סדיגורה שהתגוררו בשכונות החדשות של ירושלים, לצעוד בשבתות אל העיר העתיקה כדי להתפלל בבית הכנסת 'תפארת ישראל'.¹²⁷ בין הנענים לקריאה 'להחיות' את בית הכנסת היו שנחלו אכזבה בשל ניהולו הלקוי. כך סיפר במרירות אחד מהם:

חמשה גבאים לבית הכנסת, ואף אחד מהם לא בא להתפלל בו בראש השנה. ה'גבאות' אינה בשבילים אלא תפארת בשעות הצורך, ואין היא מטילה עליהם חובות. עדים היינו בראש השנה להפקרות רבה, ששררה בבית הכנסת. 'הנהלת' בית הכנסת פירסמה מודעות גדולות בחוצות ירושלים, שבימים הנוראים יעברו לפני התיבה 'בעלי תפילה מנעימי זמר', וקהל ירושלים הוזמן 'לבוא בהמוניו להתפלל בהיכל הקדוש הזה'. הקהל נענה להזמנה האדיבה, אולם התאכזב... לא היה מי שיעבור לפני התיבה. באין ברירה מוכרח היה השמש לשמש 'שליח ציבור'. והנאמים בבית הכנסת הגדול נואמים באידית [-ביידיש]. אפשר ולא היינו באים בטרוניה על הנואמים אלמלי ראינו שהקהל, שבא לשמוע את נאומיהם, אינו זקוק לעברית. אבל עובדה היא, שכמעט כל המתפללים היו מן 'היישוב החדש'. ואפשר ורבים מהם אינם זקוקים אפילו ללשון הגולה. ההתמרמרות היתה גדולה. ובבית הכנסת הגדול תפארת ישראל (ניסן ב"ק) השיגו בקושי מנין. פירוש: שנים שלושה מבוגרים, והשאר נערים. עד כדי כך הגיעה 'תפארת ישראל'. אין מי שידאג להחייאת בית כנסת יפה זה. אין מי שישמור על תפארתו ההולכת וחולפת. היכן הם נכדיו של ר' ניסן ב"ק? היכן הם חסידי רוז'ין?¹²⁸

123 י"א סג"ל ווייס, בשערך ירושלים: זכרונות ורשומות, ירושלים תש"ט, עמ' 113.

124 ש' וייס, אתרים קדושים בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 237.

125 ג' גביש (אוצרת), בין חורבן לתפארת, ירושלים 2000, עמ' 11. השוו' י' פז, 'החורבה בתקופת המנדט: חברה, זיכרון וסמל', גפני, מורגנשטרן וקאסוטו, החורבה (לעיל, הערה 45), עמ' 166.

126 גנחובסקי, עוד סיפורים (לעיל, הערה 114), עמ' 32.

127 א"י ברומברג, מגדולי החסידות, ירושלים תשי"ג, ו, עמ' קנט.

128 נ' אילון, 'בין חומות ירושלים', הצפה, ז' בתשרי תש"ב.

[illegible]

בג' בחשוון תש"ג (1943), במלאת מאה שנה לרכישת המגרש שעליו נבנה בית הכנסת וביום השנה לפטירת ר' ישראל מרוז'ין, נערך בבית הכנסת 'תפארת ישראל' כינוס גדול של חסידי בית רוז'ין. לכינוס הגיעו עשרה אדמו"רים מצאצאי ר' ישראל פרידמן, מלווים בהמון רב של חסידים. ניגוני רוז'ין בקעו מן החלונות הגבוהים של בית הכנסת וחדרו אל לבבות המשתתפים בסעודת המצווה ההמונית, אבל יש להניח שהאווירה הייתה רוויית דאגות כבדות. הידיעות על השמדת יהודי אירופה הלכו ותכפו, צבא גרמניה הנאצית התקרב לארץ־ישראל, ובירושלים עצמה ה'מקדש מעט' של החסידים הלך וכלה. לא הייתה יד שתדאג לאחזקתו וכמעט שלא היה בו מניין של מתפללים.

בכינוס הוכרז על הקמת ועד לחיזוק בית הכנסת ולעריכת מגבית כללית כדי להצילו מן ההזנחה.¹²⁹ בכתב שהנפיקו האדמו"רים לחסידים נכתב:

טבלת לימוד מבית הכנסת תפארת
ישראל

129 י' כהן, 'במחיצתם של אדמו"רים', שם, י' בחשוון תש"ג.

ב"ה.

קול קורא

ממני הח"מ: איך שכל אנשי ירושלים יודעים כי אני שמש
בביהכנ"ס „תפארת ישראל“

על שם מרן האדמו"ר מר"ן זצ"ל זי"ע

זה כבר עשרים (20) שנה ואני עומד על הבימה בשעת קריאת
התורה וזאת היא חזקתי וכעת זה חמשה חדשים שבאו האנשים
הידועים ודחפו אותי מעל הבימה ובמנין הראשון עברתי לפני
התיבה והם פזרו את המנין באמצע התפילה, מציקים לי בכל
מרה שיכולים, התיצבו בתור גבאים על יד ספר התורה
בעת הקריאה ואינם נותנים לאיש אשר ידבנו לבו לנדב
נדבות לטובת בית הכנסת ולטובת השמש האומלל
העני והנדכא, באים אנשים לעלות לתורה ורוצים לנדב
והם משתיקים אותי מיד וגוזלים בלי חמלה פרוטת השמש
המטופל במשפחה גדולה ואני ובני ביתי שיחי' גוועים
ברעב ר"ל.

לזאת אני מבקש מכם אלופי ומיודעי שתחוסו ותרחמו
על המשפחה האומללה הזאת ולא תשעו להני בריוני
אלא תנדבו נדבורת בעת העליה לתורה, ואל תתנו
לשפוך דם נקי.

„והיה כי יצעק אלי שמוע אשמע וכו'“

ממני השמש בבית הכנסת „תפארת ישראל“
בעיר העתיקה ירושלים ע"ק

ישעי' קופרמן

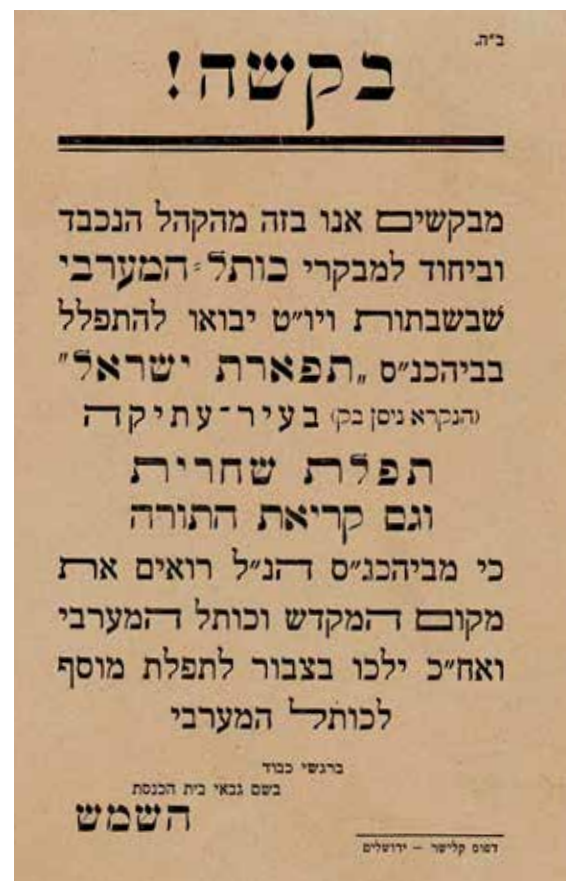
דפוס קלישר - ירושלים

כרוז מאת שמש בית הכנסת,
תקופת המנדט

עשרות בשנים היה הבית הגדול והקדוש הזה מלא מתפללים ולומדים, וכאשר לצערנו התרוקנה העיר העתיקה מרוב יושביה, לרגלי הסיבות המעציבות הידועות, בא בית הכנסת המפואר הזה לידי מצב של עזיבה בכל בחינה. ובכן אנו פונים בזה אל אנ"ש [אנשי שלומנו] היקרים, אשר לשמו ולזכרו של אבינו זקננו הקדוש [ר' ישראל] מריזין ז"ל תאות נפשם, בבקשה להתחבר לחברה הנ"ל ולתמכה בכל כוחם, למען תוכל להשיג את המטרה הקדושה שהושמה לה: לחדש את כבוד היכל קודש זה כקדם, ולהחזיר את עטרת תפארת ישראל ליושנה.¹³⁰

בקופה שנוסדה בכינוס האדמו"רים נצבר כסף רב, ועד 1946 חודש זרם החשמל לבית הכנסת, קולות התפילה והלימוד התחזקו בו ואף הועלה הרעיון לייסד בו ישיבה גדולה.¹³¹ על שיפור נוסף במצבו של בית הכנסת תעיד התכנסות החסידים בג' בחשוון בשנים הבאות, שהחלה להיעשות מסורת.¹³² אבל כל אלה כמעט לא הותירו חותם היסטורי. כעבור כארבע שנים פרצה מלחמת השחרור (1948), הרובע היהודי נפל, ואתו אבדה תפארת ישראל.

בית הכנסת 'תפארת ישראל' עמד במרכז של ההווה החסידית בירושלים העתיקה, בתקופה שהתחוללו בה תמורות היסטוריות נכדות משקל ובשנים שמצינו את מעברה של ירושלים אל העידן החדש. בד בבד עם הקמתו של בית הכנסת ועם ביסוסו התייצבה עדת החסידים ותפסה את מקומה על במת ההיסטוריה הירושלמית. סיפור שקיעתו של בית הכנסת, בתהליך שהחל במפנה המאה והסתיים עם חורבנו של הרובע היהודי במלחמת השחרור, הוא גם סיפור שקיעתה של עדת החסידים בעיר העתיקה בפרט ושל ההתיישבות היהודית בה בכלל.

קריאה להתפלל בבית הכנסת תפארת ישראל, שלהי תקופת המנדט

130 כרוז מיום ג' בחשוון תש"ג, 'אל כבוד אנ"ש החסידים היקרים והאהובים ה' עליהם יח'. תודתי לשמואל שלזינגר מחסידות בויאן על שהמציא לידי מסמך זה.

131 'בית הכנסת תפארת ישראל', הצפה, ט"ו בסיוון תש"ו.

132 'חברת בית הכנסת תפארת ישראל מריזין', שם, כ"ח בתשרי תש"ו.